

Ahmed er-Rifâî'nin Tasavvuf Anlayışının Anahtar Kavramları: Tevâzu, Meskenet, Züll, İnkisâr, Acz, Fakr

*Key Concepts in Aḥmad al-Rifā'ī's Understanding of Şūfism:
Humility, Helplessness, Servility, Fragility, Destitute, Poverty*

Arzu Eylül Yalçinkaya*

ÖZET

Tasavvuf metinlerinde sıkça atıf yapıldığı üzere “dört büyük kutuptan biri” kabul edilen Ebü'l-‘Alemeyn Seyyid Ahmed er-Rifâî (ö. 578/1182) aynı zamanda bir Şâfiî fakihî, muhaddis ve müfessirdir. Araştırmacılar tarafından Ahmed er-Rifâî'nin tasavvuf anlayışının Kitap ve Sünnet esaslarına uygun olduğu kaydedilmektedir. Ahmed er-Rifâî'ye göre İslâm “zâhir” ve “bâtın” yönüyle bir bütündür. Tasavvuf, bâtin ilmi anlamına gelirken, tarîkat ise şeriate hakkıyla riâyet etmekten ibârettir. Kaynaklarda Ahmed er-Rifâî'nin tevâzu sahibi bir zât olduğu bildirilir ve bu hususta menkıbeler nakledilir. Kerâmetlerini dikkate alan bazı menkıbeler haricinde, menâkıbnâmeler, onun tevâzuunu gösteren anlatımlara yer vermektedir. Ahmed er-Rifâî'nin tasavvufî yaşantısı alçakgönüllülük örnekleri ile dolu olduğu gibi, eserlerinde de *acz*, *fakr*, *meskenet*, *züll* ve *inkisâr* gibi tevâzuun farklı yönlerine dikkat çeken mefhumlar öne çıkmaktadır. Ahmed er-Rifâî ve Rifâîlik ile ilgili çalışmalarda onun hayatı, kutbiyeti, dönemi ve tasavvuf tarihinde bıraktığı tesir üzerinde durulmakta ancak onun tevâzu merkezli tasavvuf anlayışının ayrıntılarına temas edilmemektedir. Bu makalede Ahmed er-Rifâî'nin eserlerinde geçen ve onun tasavvuf anlayışının anahtar kavramları olarak öne çıkan *tevâzu*, *meskenet*, *züll*, *inkisâr*, *acz* ve *fakr* gibi kavramlar üzerinde durulacaktır. Çalışmamızın Ahmed er-Rifâî'nin tasavvuf anlayışının daha iyi anlaşılmasına bir katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Ahmed er-Rifâî, Rifâîlik, tevâzu, meskenet, züll, inkisâr, acz, fakr.

* ORCID ID: 0000-0001-6834-799X, Dr., Üsküdar Üniversitesi, Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, arzu eylul.yalcinkaya@uskudar.edu.tr.

ABSTRACT

Key Concepts in Ahmad al-Rifâ'î's Understanding of Sūfism: Humility, Helplessness, Servility, Fragility, Destitute, Poverty

Ahmad al-Rifâ'î (d. 578/1182), who is considered to be one of the “four great poles”, is also a Shāfi'î jurist, Ḥadīth scholar, and Qur'ân commentator. It is recorded by researchers that Ahmed er-Rifâ'î's understanding of Sūfism is in accordance with the principles of the Holy Book Qur'ân and Sunnah. According to Ahmad al-Rifâ'î, Islam is a whole composed of both the esoteric (bâtinî) and the exoteric (zâhirî). While Sūfism refers to the esoteric knowledge, *tarīqa* (sūfî order) involves obedience to the exoteric sharî'a rules thoroughly. According to the Sūfî historical and literary sources, Ahmad al-Rifâ'î was a man of humility. Except a few parables focusing on his miracles, most story collections persistently highlight his virtue of humility. Not only his personal Sūfî life is full of anecdotes of humility, but he has also prioritized and elaborated notions such as 'acz (destitute), *faqr* (poverty), *maskana* (helplessness), *zull* (servility) and *inkisâr* (fragility) that underscore different aspects of humility. While most studies on Ahmad al-Rifâ'î and Rifâ'iyya effectively examined his life, spiritual authority, sociohistorical context, and his legacy on Sūfî tradition, they bypassed the details of his humility-centered school of Sūfî thought. This article elaborates on his Sūfî concepts such as *humility* (tevâzu), *helplessness* (*maskana*), *servility* (*zull*), *fragility* (*inkisâr*), *destitute* ('acz) and *poverty* (*faqr*) which are the key concepts of his understanding of Sūfism. As such, this article aims to contribute to a better understanding of Ahmad al-Rifâ'î Sūfî thought.

Keywords: Sūfism, Ahmad al-Rifâ'î, Rifâ'iyya, humility (tevâzu), helplessness (*maskana*), servility (*zull*), fragility (*inkisâr*), destitute ('acz), poverty (*faqr*).

GİRİŞ

Ahmed er-Rifâ'î (ö. 578/1182) Bağdat ile Basra arasındaki Ümmüabîde köyünde dünyaya gelmiştir. Kaynaklar onun Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği ve seyyid olduğu konusunda mütefiklerdir. Küçük yaşta babasını kaybeden Ahmed er-Rifâ'î, devrin önemli sūfîlerinden dayısı Mansûr el-Batâihî tarafından yetiştirilmiştir. Ahmed er-Rifâ'î dinî-tasavvufî eğitimini bir âlim ve mutasavvıf olan Ebü'l-Fazl el-Vâsıtî'den almış, daha sonra yine bu zâttan icâzet alarak hırka giymiştir. Zâhir ve bâtin ilimlerinde ehliyet sahibi bir sūfî ve âlim olduğunu belirtmek üzere şeyhi tarafından kendisine *Ebü'l-'alemeyn* unvanı verilmiştir. Vâsıtî'nin vefatından sonra Mansûr el-Batâihî'nin irşad halkasına dâhil olan Ahmed er-Rifâ'î, kısa zaman içerisinde hilâfet almış ve Batâihî'ye bağlı bütün tekkelerin şeyhliği kendisine tevdi edilmiştir. Kaynaklara göre Ahmed er-Rifâ'î âlim, muhaddis, Şâfiî fakih ve müfessir bir sūfîdir.

Eserlerinden ve hayatına dâir menkıbelerden anlaşıldığı üzere tarikat anlayışı Kitap ve Sünnet çizgisindedir. Ona göre İslâm dini, zâhir ve bâtin hükümleri ile bir bütündür. Tasavvuf, bâtin ilmi, tarikat ise şeriate uymak demektir. Ahmed er-Rifâ'î'ye göre tasavvuf yolu en genel anlamıyla Hz. Peygamber'in sünnet ve edebine riâyet anlamına gelmektedir.¹

Seyyid Ahmed er-Rifâ'î'nin biyografisini ve kısmî olarak tasavvuf anlayışını ele alan akademik çalışmalar ortaya konulmuştur.²

1 Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Tahralı, “Ahmed er-Rifâ'î”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1989, II: 127-130.

2 D. S. Margoliouth, “Ahmed Rifâ'î”, *IA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1978), I: 203-204; Mustafa Tahralı, “Rifâ'iyye”, *Türkiye'de Târikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 285-334. Abdullah Çakır, “Rifâ'iyye'nin Piri Seyyid Ahmed er-Rifâ'î”, *Şeyh Sadeddin Sırrî er-Rifâ'î Armağan Kitabı* (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Vakıf Yayınları, 2018), 21-48; Ergün Öztürk, *Ahmed er-Rifâ'î*

Bu çalışmalar içerisinde Ahmed er-Rifâî'nin tasavvuf anlayışına yönelik bazı genel değerlendirmeler ve onun tasavvufî görüşlerinden bir ya da birkaçını müstakil olarak konu edinen yayınlara da rastlanmaktadır.³ Makalemiz dâhilinde ise Ahmed er-Rifâî'nin eserleri, menkıbeleri ve eserlerine yönelik çalışmalar dikkate alınarak kendisinin tasavvuf anlayışında öne çıkan *tevâzu*, *meskenet*, *züll*, *inkisâr*, 'aciz ve fakr kavramları üzerinde durulacaktır.

Pîr Ahmed er-Rifâî'nin tasavvuf anlayışının daha iyi anlaşılması için öncelikle onun *tevâhid* hakkındaki îzahlarını değerlendirmemiz gerekir.⁴ Ahmed er-Rifâî *tevâhid* dile getirdiği hemen birçok yerde fakr konusuna da temas eder. Şeyhe göre *tevâhid* gerçekleştirmek demek, ikilik çıkartan nefsin yok olması, literatürdeki ifadesiyle nefsin *fakr* ve *fenâ* mertebelerine erişmesi demektir. Ahmed er-Rifâî'ye göre Allah'a *ubûdiyyet*, Kur'an'ın emirlerine itâat ve ilâhî irâdeye teslimiyet ile gerçekleşir. "Abdiyyet, ilâhî takdirâtın taht-ı mecrasında huzû ve haşyettir"⁵ şeklindeki ifadesinden de anlaşıldığı üzere şeyh, itâat ve teslimiyeti *tevâzu* ve *fakr* ile özdeşleştirir. Onun için *ubûdiyyet*, öncelikle dinî emirlere ittibâ ve nehiylerden içtinap etmektir.

ve Rifâiyye Tarikatı, (Doktora, Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021).

- 3 Hayri Kaplan, İsmail Şık, "Ahmed er-Rifâî'nin İtikâdi ve Kelâmî Görüşleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 7, 16 (2006): 87-105; Abdullah Çakır, "Rifâiyye'nin Pîri Ahmet er-Rifâî'de Fakr ve Pratik Tezâhürü Fütüvvet", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)* 4, 1 (2019): 68-99; Ergün Öztürk, "Ahmed er-Rifâî'nin el-Bürhânü'l-Müeyyed Adlı Eserinde *Tevâhid* Anlayışı", *Necmeddin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46, 46 (2018): 233-256.
- 4 Ahmed er-Rifâî'nin konuyla ilgili açıklamaları için bkz. Ahmed er-Rifâî, *Yâ Veledi, Yâ Büneyye, el-Mevsûatü'r-Rifâiyye*, ed. Fâzıl el-Hâc Aved er-Rifâî es-Semerrâî (Dımaşk: Mektebe Ümmü Abide, 2009), 25.
- 5 Ahmed er-Rifâî, *el-Bürhânü'l-Müeyyed*, ed. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 134.

Kulun bu amaca yönelik olarak amellerini beğenmekten çekinmesi, meziyet ve üstünlük talebini terk etmesi gereklidir.⁶ Bu ve benzeri ifadelerinden Ahmed er-Rifâî'nin *ubûdiyyet* kavramını *tevâzu* vasfı ile özdeşleştirdiği görülür.⁷

Gerçekten de Ahmed er-Rifâî'nin eserlerinde ve sohbetlerinde yer alan mevzuların odak noktası, dâima *tevâzuun* farklı cephelerini ortaya koyan *züll*, *inkisâr*, *meskenet*, 'aciz ve *fakr* gibi mefhumlardır.⁸ Söz konusu kavramlara yönelik aşağıdaki ifadeler incelememiz için bir başlangıç noktası kabul edilmiştir:

Gitmediğim zor bir yol, hakikatine vâkîf olmadığım bir meslek (gidilen yol kalmadı). Himmet ve gayretimle hepsinin perdelerini kaldırıp açtım, her kapıdan girdim. Hepsini çok kalabalık buldum. *Züll (tevâzu)* ve *inkisâr* kapısına vardım, onu bomboş gördüm ve oradan girdim, vâsıl oldum ve matlûbüm hâsıl oldu. Diğer kapıların talipleri hâlâ yerlerinde idiler.⁹

Nefsimi zorlayarak sülûk etmedik hiçbir yol bırakmadıktan sonra sülûk sıhhatinin sağlam bir niyet ve mücâhedeye bağlı olduğunu anladım. Sünnet-i Nebiyye ile amelden, *züll*, *inkisâr*, *hayret* ve *iftikar* ehli olanların ahlâkıyla ahlaklanmaktan daha sevimli, daha açık ve daha muteber bir yol göremedim. Hz. Ebû Bekir (r.a) şöyle derdi: "Kendisine

- 6 Bkz. Ahmed Şerif el-Mezîdî, *Seyyid Ahmed er-Rifâî: Uşûlü'l-Tarîkati'r-Rifâiyye*, (Beyrut: Kitâb Nâşirûn, 2013), 163; Muhammed Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî, *Kalâidü'z-Zeberced, alâ hikemi mevlânâ eş-Şerîf er-Rifâî Ahmed*, ed. Ahmed Remzi b. Hammûd (Lübnan: Dârü'l-Beyrûtî, 2008), 122-3; Ahmed er-Rifâî, *el-Bürhân*, 134-36.
- 7 Bkz. Ken'an Rifâî, *Seyyid Ahmed er-Rifâî*, ed. Mustafa Tahralı (İstanbul: Cenân Eğitim Kültür ve Sağlık Vakfı Yayınları, 2015), 126.
- 8 Bkz. Ahmed er-Rifâî, *el-Mecâlisü'r-Rifâiyye*, ed. Seyyid Mahmut Seyyid Fâzıl er-Rifâî el-Semerrâî, (Şam: Dârü'l-Beyruti, 2009), 100, 101, 155, 166, 195.
- 9 Ahmed er-Rifâî, *el-Bürhân*, 150.

vüsûl için aczden başka yol yaratmamış olan Allah'a hamdolsun.”¹⁰

“Efendiler! Sûfî taifeleri bir husus ile diğerrinden ayrıldı. Ahmedcik ise *züll*, *inkisâr*, *meskenet* ve *ıstırar* ehli ile kaldı.”¹¹

Çalışmamız dahilinde Ahmed er-Rifâî'nin yukarıda geçen kavramlar hakkındaki görüşleri incelenecektir.

1. AHMED ER-RİFÂ'İNİN TEVÂZU (HUZÛ) İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Tevâzu, *vaz'* (وضع) kökünden türemiş olup sözlükte kendi derecesini alçak görme, itâat etme ve boyun eğme anlamlarına gelmektedir.¹² Kibrin karşıtı bir hal olan tevâzuun, başkalarını küçümseyici his ve davranışlardan uzak durmayı, aza razı olma ve halkın yükünü çekmeyi gerektirdiği söylenmiştir. Aynı mânâ Türkçe'de alçak gönüllük sözcüğü ile karşılır. Kur'an'da tevâzuun zıddı olan kibir açıkça menedilir ve şeytanın kibir nedeniyle kulluktan uzaklaştığı bildirilir.¹³ Kur'an-ı Kerim'de *vaz'* kökünden gelen tevâzu kelimesi yer almazken; Allah'ın irâdesine boyun eğerek kulluğu (ubûdiyyet) benimseyenler için tevâzu ile mânâ yakınlığı bulunan *tezellül*, *huşû'* ve *huzu'* kökünden kelimeler kullanılır. İslâm kelimesinin geniş manası içerisinde *teslimet* ve *tevâzu* kavramlarının yer aldığı ve Kur'an-ı Kerim'in temel çağrısının da âlemlerin Rabbi olan Allah'a itâat etmek olduğu kaydedilmektedir. Allah'a itâatle gerçekleşen kulluğun temel esası da, kişinin ucub ve kibir gibi huyların tesirinden kurtularak, bütünüyle acz içinde bulunduğunu idrâk etmesi ile mümkündür.¹⁴ Zira İslâm

dini, inananlara tavsiye ettiği itâat ve tevâzu gibi ahlâkî buyruklar ile temyiz etmiştir.¹⁵ Hz. Peygamber birçok hadîsinde tevâzuun öneminden bahsettiği gibi, onun ölçülü ve mütevâzı yaşantısı da bu hususta müminler için en önemli örnektir.¹⁶ Hz. Peygamber'in fakir kimseleri meclisinde ağırladığı, onlarla sohbet ettiği, mümkün merteye kendi işlerini kendi gördüğü, çarşı pazardan aldığı şeyleri eve kendisinin taşıdığı, giyim kuşamda ve yaşamın hemen her alanında mütevâzı bir yol takip ettiği nakledilmektedir.¹⁷

Tasavvuf klasiklerinde de tevâzua yönelik pek çok rivâyete yer verilir.¹⁸ Söz gelimi Mansûr b. Ammâr (ö. 225/840) kul için en güzel elbisenin tevâzu ve inkisâr elbisesi olduğunu belirtirken,¹⁹ Ebû Abdullah el-Mağribî (ö. 299/911) ise fakirlerle muamelede en güzel bir vasıf olarak tevâzuun önemine dikkat çeker.²⁰ Ebû'l-Hüseyn el-Verrâk (ö. 320/932) tevâzuun fiilî tecellilerine temâs eder ki bunlar: Kötülük yapandan intikam almak yerine onu mâzur görmek, hakaret eden kişiden özür dileyerek ona hizmet ve ihsana devam etmek gibi nefsin tenezzülünü gerektirecek türden işlerdir.²¹ Abdülkerim

Kavramlar, çev. Salâhattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 44, 104.

15 Tevâzu konusunda daha ayrıntılı bilgi için krş. Mustafa Çağrırcı, “Tevâzu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2011, XL: 583-5.

16 Konuyla ilgili hadisler için bkz. İmam Nevevî, *Nüzhetü'l-Muttağîn, Riyâzü's-Şâlihîn Şerhi*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006), 15-526.

17 İlgili rivayetler için bkz. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Ihyâü 'ulûmi'd-dîn*, ed. Abdülhalim Mahmûd (Kahire: Mektebe't-tevfikiyye, t.y.), 1254-8.

18 Tevâzu ile ilgili rivâyetlere yöneliklerin değerlendirmeleri için bkz. Mahmut Esad Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 224-6.

19 Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınevi, 2014), 115; Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, ed. Abdülhalim Mahmûd (Kahire: Matabe Müesseset dâre'l-şab, 1989), 76-77.

20 Bkz. el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 97-8.

21 Bkz. age. 190-191.

10 age. 132.

11 age. 110.

12 Bkz. Luvis b. Nikola el-Ma'luf el-Yesui, “Tevâzu”, *el-Müncid fi'l-lügati ve'l-a'lâm*, (Beirut: Dârü'l-maşrık, 2000), 905.

13 Bakara 2/34, Nisâ 4/173, A'râf 7/13, Nahl 16/22, İsrâ 17/37, Saffât 37/35, Duhân 44/31, Câsiye 45/31.

14 Bkz. Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî*

el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*'de kullandığı "kulluk tevâzu" ibâresi, onun, tevâzu vasfını, kulluğun en temel işâretlerinden biri olarak değerlendirdiğini gösterir.²² Diğer yandan Ali b. Osman el-Hücvîrî'nin (ö. 465/1072 [?])eseri *Keşfü'l-Mahcûb*'da tasavvufu ele aldığı bölüme, doğrudan tevâzudan bahseden bir âyet ile (Furkan 25/63) başlaması bu bağlamda oldukça önemlidir.²³ Hücvîrî, sûfîleri târif ederken, "onlar terk ve tevâzu ile alâkalanırlar"²⁴ ifadesini kullanır. Buradan terk ve tevâzu gibi mânevî vasıfların, *fakr* makamını öncelendiği ve bu makama uzanan yolda bir menzil mesâbesinde oldukları anlaşılmaktadır.²⁵ Yine müellife göre tevâzu, Ehl-i Beytin ve temkin ehli tasavvuf büyüklerinin ayırt edici özelliklerinden biridir. Onlar kendilerini kusurlu ve halkı ise pürmeziyet görme şeklinde tecellî eden bir tevâzu ahlâkına sahiplerdir.²⁶ Tevâzu konusunu *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*'in kibir bahsi içerisinde ele alan Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111) ise kendinde bir güç ve kuvvet olmadığını idrâk etmeyi ubûdiyyet ile, zaaflarını görmeyerek güç ve varlık iddiasında bulunmayı ise nankörlük ve küfür ile özdeşleştirir. Ona göre îman ve İslâm, kibirle asla bağdaşmaz. İslâm, insanın kulluğunu bilmesi ve bunun gereği olarak tevâzu hissi içinde bulunmasıdır.²⁷

Tevâzu Ahmed er-Rifâî'nin eserlerinde merkezî konumda olan bir kavramdır. Ayrıca Ahmed er-Rifâî'nin hayatına dâir rivâyet ve menkıbelerin odak noktasında da yine onun *tevâzu* ahlâkı yer almaktadır. Nitekim şeyhin,

22 Bkz. age. 310-311.

23 Bkz. Ali b. Osmân el-Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb: Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergh Yayınları, 2014), 95.

24 el-Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 119.

25 Bkz. el-Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 119.

26 Sûfîlerin konuyla ilgili ifadeleri için bkz. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 264-71.

27 Krş. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmiddîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1970), III: 2170.

Efendiler! Ben şeyh değilim, bu cemiyetin önde gelenlerinden değilim. Vâiz ve muallim de değilim. Bu âlemde Allah'ın kullarına şeyhlik edebilmek iddiasını hatırıma getirirsem Firavun ve Hâmân ile haşrolayım. Ben ilâhî rahmete mazhar olmuş bir Müslüman olmayı dileirim, ki bu az bir nimet değildir²⁸

anlamındaki sözleri onun *tevâzu* konusundaki hassasiyetinin en açık örneklerinden biridir. Bu ifadeler, şeyhin *tevâzu* anlayışının başlangıç noktası olup söz konusu yaklaşımın eriştiği derece ise aşağıdaki ifadelerinden açıkça okunmaktadır: "Dervişânın (*fukarâ*) hepsi ve sûfiyye ricâlinin tamamı, benden hayırlıdır. Ben 'hiç' olan Ahmedceğizim, hatta hiç bile değilim. Sözü doğrusu şu ki, sûfî (...) kendinde başkalarından bir farklılık ve meziyet görmeyendir; zira Hakk Teâlâ böyle emretmiştir."²⁹ Ahmed er-Rifâî'nin burada konuyu ilâhî emirle ilişkilendirmesinden de anlaşılacağı üzere onun için *tevâzu*, Kur'an'ın temel mesaj ve emirlerinden biridir.

Ahmed er-Rifâî için *tevâzu*, sülûkun başlangıcında olan sâlikin öncelikle tahsil etmesi gereken en temel prensiptir. Öte yandan sülûkunda ilerleyen sâlikin, ahlâkî kemâlinin bir işâreti olarak yaşantısında da *tevâzu* örnekleri ortaya koyması beklenmektedir. Ahmed er-Rifâî, "Gel önce *tevâzu* (...) öğren."³⁰, "Meydân-ı mezellekte *tevâzu* ile dur"³¹ ifadesiyle yolun başında öğrenilmesi gereken bir anlayış ve tavır olarak *tevâzu* vurgu yapar. Şeyhin, bütün dervişlerine teklif ettiği, herkesi kendinden hayırlı ve meziyet sahibi görme yaklaşımı, aslında bir anlamda *tevâzu*un teorik alt yapısını oluşturmaktadır. Zîra insan ancak kendi nefsinin kusurlu ve halkı ise birçok meziyetle donanmış gördüğü

28 Ahmed er-Rifâî, *el-Bürhân*, 108.

29 age. 109.

30 Ahmed er-Rifâî, *el-Bürhân*, 118.

31 age. 159.

takdirde, mütevâzı bir tavır içerisinde olacaktır. Buna ilâveten Ahmed er-Rifâi'ye göre mütevâzı bir kulun vasıfları arasında dünya alâkalarından uzaklaşmak, Allah'a yönelmek, zikri arttırmak, rütbe ve makamdan -onlara ulaşma imkânı olduğu halde- uzak durmak gibi özellikler yer almaktadır.³² Bu vasma erişen kimse, göz yaşı ve tevâzu anahtarı ile mânâ kapısından geçecek ve ulaştığı bu menzilde, şeyhin ifadesiyle, "izzet ve ikram" ile ağırlanacaktır.³³

Diğer yandan Ahmed er-Rifâi, tevâzu vasfının benimsenmesi için öncelikle kibir zehâbından kurtulmak gerektiğini belirtir. Şeyhe göre kibir ve benlik iddiası, insan fitratıyla çelişki arz eden, son derece yanıltıcı hislerdir. Nitekim insan kendi fitratına insaf ve ibret ile bakarsa, onun ne kadar zayıf olduğunu açıkça görecektir: "Azamet ve kibir makamından çık. Böbürlenmeyi ve büyülenmeyi bırak. Niye böbürleniyorsun ki, evvelin murdar bir su, nihâyetin de kokmuş bir lâşeden ibarettir. Evvelin ile âhirin arasında; yani hâl-i hayatında nasıl bulunman gerekiyorsa öyle ol"³⁴ şeklindeki ifadeleriyle şeyhin bu hususa dikkat çektiği görülür. "Sen bir ölüsün, bunu gerçekten anladığında kibirlenmezsin"³⁵ meâlindeki sözleri de yine sâlikleri kibir zaafından kurtarma gayesine mâtuf bir hatırlatma olarak değerlendirilebilir.

Eserlerinde konunun ayrıntılarını ele alan Ahmed er-Rifâi, kibir zaafının en çok Kur'an ilimleriyle ilgilenenler için tehlike teşkil ettiğini kaydeder. Şeyhe göre Kur'an âlimi, ortaya koyduğu tefsiri ve hikmetli sözleri beğenmeye başladıkça, ilâhî emir ve nehiyleri gözetme konusunda ihmalkâr davranabilir. İhmalkârlık içinde olan bir âlimin, o esnada feyz ve ilminin artması da mümkündür.

32 Bkz. age. 134-135.

33 Bkz. age. 154.

34 age. 159.

35 ay.

Ancak Ahmed er-Rifâi, bu durumun ilâhî bir imtihan ya da literatürdeki ifadesiyle *istidrâc* olduğunu kaydeder. Eğer Kur'an âlimi içinde bulunduğu hâlin izâlesi için gayret etmezse, hiç beklemediği anda birden bütün ilmi ve feyzi kesilecektir.³⁶ Ahmed er-Rifâi, *istidrâc*ı tecrübe edenlerin vaziyetini, şeytanın durumuna benzetir. Çünkü şeytan da uzun yıllar meleklerin hocalığını yapmasına rağmen, nihâyetinde kendi nefsinin görüp onu beğenme yanlısına düştüğü içindir ki Hakk'ın kapısından tard edilmiştir.³⁷ Din âlimi "ben" demeye devam ettiği sürece, kibrin sembolü olan şeytan ile birlikte *esfel-i sâfilîne* düşme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Kibirten kurtulmanın en etkili yolu ise, kendini eksik ve hatalı; muhatabını ise meziyet sahibi bir mümin olarak görmektir. Kişinin dâima çevresindekileri aziz tutarak "sen" demesi ve her hususta kardeşini kendisine tercih etmesi, kibir için en etkili tedâvi yöntemlerinden biri olduğu gibi, tevâzu sahibi olmanın da başlangıç noktasıdır.³⁸

Buraya kadar Ahmed er-Rifâi'nin eserlerinde tevâzu kavramının anlamı üzerinde durduk. Konunun bir başka yönü de bizzat Ahmed er-Rifâi'nin hayatındaki tevâzu örnekleridir. Kaynaklarda Ahmed er-Rifâi'nin tevâzu hakkında nakledilen bilgileri şu şekilde özetleyebiliriz: Ahmed er-Rifâi tatlı dilli, mütebessim, hilm ve merhamet sahibi, karşılaştığı herkese selam vererek "efendim" diye hitap eden, tanıştığı kimselere kendisini "miskin Ahmedcik" ifadesiyle takdim eden ve bu

36 Bkz. Ahmed er-Rifâi, *Hâletü ehli'l-ḥakîka meallah*, ed. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 101-103.

37 Ahmed er-Rifâi'nin *istidrâc* konusundaki görüşleri için bkz. age. 103-105.

38 Ahmed er-Rifâi, *Sohbet Meclisleri: el-Mecâlisü's-seniyye*, çev. Alican Tatlı (İstanbul: Erkam Yayınları, 1996), 138; Ahmed er-Rifâi'ye göre ulemanın ahlâki açıdan zafiyet içinde olması, doğrudan halkın fesadına neden olacağı cihetle son derece tehlikelidir. Şeyhin konu ile ilgili izahları için bkz. Ahmed er-Rifâi, *el-Mecâlisü'r-rifâiyye*, 101, 128.

haliyle gözlerinden tevâzu ve zekâ taşan bir kimsedir. Az ile yetinip hırka giymeyi tercih eden Ahmed er-Rifâî, tekkesinin temizliği ve bakımı gibi işlerle de doğrudan kendisi ilgilenmektedir. Geceleri ihtiyaç sahiplerine erzak ve su dağıtmayı vazîfe edinmiştir. İbâdetlerinden dolayı yaşlılara ve sâfiyetlerinden dolayı gençlere değer vermek, onun halkla muâmelede dikkat ettiği hususlar arasındadır. İyi-kötü ayırmaksızın tüm hastaların ziyâretine giden ve onların ihtiyaçlarına koşan şeyhin, cüzzamlıları yıkadığı ve körlerle yol göstererek onlara eşlik ettiği nakledilir. Şeyh, kendisini inciten ve kendisine düşmanlık edenlere karşı sabırlı ve müsâmahakârdır. Bunların yanı sıra, yaşadığı bölgedeki uyuz ya da sakat hayvanların tedâvisi ile ilgilenmesi de, yine onun tevâzuuna örnek olarak aktarılan rivâyetler arasındadır. Hasılı, kaynakların ortaya koyduğu bilgiler ışığında karşımıza çıkan Ahmed er-Rifâî portresi, halkı, Hakk'ın iyâli/aile olarak telakkî eden ve ortaya koyduğu hizmetlerle bu anlayışın gereğini yerine getirmeye çalışan mütevâzî ve samîmî bir şahsiyettir.³⁹

Pîr Ahmed er-Rifâî'nin tevâzu anlayışını örneklendirmek için kaynaklarda geçen birkaç menkıbeyi burada değerlendirmek istiyoruz. Aktarılan bir menkıbeye göre, Ahmed er-Rifâî'nin sohbet halkasında bulunan dervişlerden biri, düşmanca hisler beslediği bir başka dervîşi dövmeye karar verir. Nitekim seher vakti abdesthaneye girdiğinde, orada karşılaştığı ilk kişiyi hasmı zannederek dövmeye başlar. Ancak bir süre sonra yanıldığını ve darbettiği kimsenin aslında şeyhi Ahmed er-Rifâî olduğunu fark ederek korku ve üzüntüsünden baygın düşer. Dervîş, yaptığı iş nedeniyle özür dilediğinde, Ahmed er-Rifâî'nin

39 Bkz. Ebü'l-Hüdâ Muhammed b. Hasen es-Sayyâdî, *Kitâbu Kılâdeti'l-Cevâhir*, (Beirut: Matbaatü'l-Edibiyye, 1301), 48-67; Ken'an Rifâî, *Seyyid Ahmed*, 31-33; Yunus eş-Şeyh İbrahim es-Samarraî, *Seyyid Ahmed Rifâî: Hayatı ve Eserleri*, çev. Münir Atalar (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2013), 30-31.

“[Üzülmeysin oğlum] dövüldüğüm esnada Cenâb-ı Hak'tan senin için af istemiş idim.” şeklinde cevap verdiği ve mahcûbiyetinden dolayı birkaç gün içinde vefat eden dervîşi de kendi elleriyle yıkayıp defnettği kaydedilmektedir. Bir başka menkıbeye göre ise bölgede görevli olan idârecilerden biri, Ahmed er-Rifâî'nin yüzüne karşı çok ağır ithamlarda bulunmaya başlar. Şeyh, bu ithamlara cevap vermediği gibi, dervîşlerinin de konuya müdahil olmalarına izin vermez. Hakaret eden kişinin sözleri bitince, Ahmed er-Rifâî bütün hata ve eksikleri kendi üzerine alarak, “Efendim, yaratılışımızdaki af ve merhamete sığınırım” sözleriyle mukabele eder. Bu cevap karşısında şaşkınlığa düşen yetkili: “Nefsinden bir zerre oynatmak istedim, muktedir olamadım. Bu *tezellül* ve bu *tevâzu* ve *inkisâr* ile bütün meşâ-yih ve sâlihînin kapılarını kapadın, devlet ve memlekete sen vâris oldun; kıyamete kadar ni'met senin ve ehlin ve zürriyyetin üzerine bâkîdir!” şeklinde cevap verir. Nitekim daha sonra şeyh ile sözü geçen idârecinin musâfahada buldukları ve birbirlerinden hoşnut olarak yollarına devam ettikleri nakledilmektedir.⁴⁰ Bu ve benzeri menkıbelerde, Ahmed er-Rifâî'nin kendisine yapılan kötü muâmeleler karşısındaki tavrına ve bilakis muhalefet gördüğü kimselere karşı tazim ve ikramı arttırma özelliğine dikkat çekilmektedir. Söz konusu vasıflar, tasavvuf klasiklerinde tevâzu işareti olarak kaydedilen özellikler arasındadır.

2. AHMED ER-RIFÂÎ'NİN MESKENET İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Arapça *sükûnet* kökünden türeyen *meskene* (مسكنه) kelimesi, sözlükte şiddetli acz ve geçim açısından kötü durum olmak anlamındadır.⁴¹ Kur'an-ı Kerîm'de iki ayet⁴² içerisinde geçen *meskenet* kelimesi çoğunlukla

40 Bkz. Ken'an Rifâî, *Seyyid Ahmed*, 27-28.

41 “Maskana”, Erişim Tarihi: 3 Şubat, 2021, <http://arabiclexicon.hawramani.com>.

42 Bakara 2/61; Âl-i İmrân 3/112.

hor görülme, küçük düşme ve yaşamını sıkıntı içinde devam ettirme şeklinde îzah edilmiştir. Hadîslerde aynı kökenden gelen *miskîn* kelimesinin, Kur'ân'daki anlamına yakın bir kullanıma sahip olduğu görülür.⁴³ Fakirlik ve meskenetin “zayıflık ve ihtiyaç içinde olma” anlamlarına geldiği kaydedilmekle beraber, düşkünlük açısından hangisinin daha şiddetli olduğu hususu ihtilaflıdır. Bazı dil âlimlerine göre *meskenet*, gideri karşılayacak kadar gelire sahip olamama ve dolayısıyla zorunlu ihtiyaçlardan yoksun olma halini ifade ederken; fakr ise hiçbir şeyi olmama durumudur.⁴⁴ *Meskenet* ibâresine ilk sûfilere ait rivâyetler içerisinde de rastlanır. Örneğin Ebû Bekr el-Verrâk (ö. 280/893), tamahın, *zillet* ve *meskenete* yol açacağını kaydeder ki⁴⁵ bu bağlamda *meskenet* olumsuz bir sıfat görünümü arz eder. Diğer yandan, “Yoklukta meskenetten eser, varlıkta zenginlikten alâmet göründükçe, kul için ubûdiyyet mertebesi elvermez.”⁴⁶ şeklindeki ifade ise *meskenet*, kişinin ihtiyaç içinde bulunduğu dâir bazı zâhir alâmetlere sahip olması anlamındadır. Burada *meskenet*, *fakr* makamına doğru ilerleyen sâlik için, ilerleme kaydetmeye neden olan bir vasıftır. Klasik eserlerdeki kullanımlardan anlaşıldığı üzere *meskenet* ve *miskîn* kelimeleri, zamanla tasavvufî birer terim haline gelmişlerdir. İstîlâhî mânâda *meskenet* kavramının, “tevâzu sahibi olma ya da Allah'ın huzurunda güçsüzlüğü idrâk etme” anlamlarıyla öne çıktığı ve tevâzuun bir derecesi olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.⁴⁷

Ahmed er-Rifâî'nin tasavvuf anlayışının öncelikli kavramlarından biri olan

43 İlgili rivâyetler için bkz. Nevevî, *Riyâzü's-Şâlihîn*, 355-356.

44 Cengiz Kallek, “Miskîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2005, XXX: 183-4.

45 Krş. el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 97-8.

46 age. 346-47.

47 Krş. Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: et-Ta'arruf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 121.

meskenet, onun eserlerinde *tevâzu* konusunun işlendiği başlıklar içerisinde karşımıza çıkar. Şeyh, *meskenet* kavramını farklı bağlamlarda ele alır ve kendi tasavvuf yolunun ayırt edici vasıfları arasında zikreder. Ahmed er-Rifâî'nin “Efendiler! Sûfî taifeleri bir husus ile diğerinden ayrıldı. Ahmedcik ise *meskenet* ve *ıstırar* ehli ile kaldı.”⁴⁸ şeklindeki ifadeleri bu açıdan kayda değerdir. Bir başka yerde kurtuluşa vesîle olacak dört hasletten bahsederken açlık, çıplaklık ve züll ile birlikte meskeneti de zikreden şeyh, böylelikle kavramın sözlük târifine ilâveten bazı yan anlamlarına da dikkat çeker. Pîr Ahmed er-Rifâî'nin anlayışına göre *meskenet*, güç, kuvvet ve varlık sahibi olduğu halde, kendi ihtiyarı ile yokluk hayatını tercih etmektir. *Meskenet* vasfına sahip olan kişi, varlık içinde yokluğu tercih ettiği halde, çevresindekilerin güç, kuvvet ve varlık sahibi olması için fedâkârlıklarda bulunur. Ahmed er-Rifâî'ye göre ashabın büyüklerinden Alî b. Ebî Tâlib (ö. 40/661) ve Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644) söz konusu meziyetle temeyyüz etmiş şahsiyetlerdir. *Meskenet* ve *züll* sahibi olan bu iki büyük isim, devlet hazîneleri ellerinden geçtiği halde fakirliği tercih etmiş, başka bir deyişle varlık ve güç alâmeti olarak nitelendirilebilecek haricî unsurları terk etmişlerdir. Şeyhe göre tekâmüle engel olan doğrudan makam, saltanat, mevki, soy-sop ve kisvenin kendisi olmayıp, sâlikin bunlara gösterdiği itibardır. Dolayısıyla bu tür maddî imkânlar, sülûka girmezden önce sahip olunması, tehlike arz eder. Sülûktan sonra ise işin hükmü değişir. Sâlik mânevî terbiye neticesinde eşyâ ile irtibatını düzenleyen bir hüsn-i edebe ulaştığı içindir ki bu noktadan sonra maddî unsurlar onun

48 Ahmed er-Rifâî, *el-Bürhân*, 110.

üzerinde tesir etmez. Nitekim Ahmed er-Rifâî “Ey bîçâre... yalan, hayâl ve vehim peşindedir. Ucub ve gurur içindedir. Gel önce *tevâzu* ve *hayreti*, *inkisâr* ve *meskeneti* öğren.”⁴⁹ ifadeleriyle, eşyâ ile irtibatın mânevî tekâmüle engel olmayacak şekilde tesisi için gereken öncüllere, yani aralarında meskenetin de bulunduğu bazı ahlâkî vasıflara dikkat çekmektedir.

Burada Ahmed er-Rifâî'nin *meskenet* kavramını, kelime kökeniyle irtibatlı olarak değerlendirdiği ve fakat ona bazı yeni anlam katmanları eklediği anlaşılır. Şeyh için *meskenet* ehli ya da *miskin* kimse, mülkün asıl sahibinin Allah olduğu gerçeğini idrâk eden kişidir. Bu nedenle meskenet sahibi, elindeki maddî imkânı kazanılmış bir hak olarak değil, fakat melekût âleminde tarafına yapılmış bir ikram yahut *ilâhi bir atıyye* olarak kabul eder. *Meskenet* ehli bu bilinç içerisinde mal ve makam gibi şeyler ile böbürlenme zaafına düşmez. Bilakis bütün bu imkanları insanlığa hizmet ve bu sûretle de kulluğun hakîkatine erişmek için birer vasıta olarak değerlendirir.⁵⁰

3. AHMED ER-RİFÂÎ'NİN ZÜLL VE İNKİSÂR İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Züll (ذ) sözlükte zayıf, âciz ve itibarsız olmak, aşağılanmak, hor ve hakir düşmek, yenik düşüp boyun eğmek anlamındadır. İkinci anlamı ise zilletin ardından kişide ortaya çıkan uysallık ve itâatkarlık halidir.⁵¹ Bir başka deyişle *züll*, bir şahsın başkalarına göre bedensel, ekonomik ve sosyal statü açısından zayıflığını ve bu nedenle de etki-

sizliğini ifade etmektedir. Kelime, kişinin haklarını kaybetmeye yol açacak ölçüde başkaları karşısında kendini alçaltması ve değerini düşürmesi anlamında da kullanılmıştır. Üstün olmak mânâsındaki izzetin tam olarak karşıtı olan *züll* kelimesi yerine *zillet* ve *mezillet* sözcükleri de kullanılır. Kur'ân-ı Kerîm'de *züll* kökünden türeyen kelimelerin olumsuz ve olumlu iki anlamı öne çıkar. Bazı âyetlerde, kişinin kendi fiilleri nedeniyle zillete düşmesi ve aşağılanması durumundan bahsedilir ki burada olumsuz anlam öndedir.⁵² Bazı âyetlerde ise *zillet*, şefkat, tevâzu ve yumuşaklık anlamında, mümine yakışan olumlu bir hal olarak ele alınmaktadır.⁵³ Hadîslerde *zillet* kavramının âcizlik, zayıflık, aşağılanma mânâsında kullanıldığı ve müminlerin itibar zedeleyici davranışlardan kaçınmaları konusunda uyarıldıkları görülür. Hz. Peygamber'in zillete düşmeye sebebiyet verecek kötü muâmeleler karşısında ise sağlam bir duruşa sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴

İlk dönem sûfîleri *züll* ya da *zillet* konusunda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Mutasavvıfların konu ile ilgili ifadeleri incelendiğinde, zilletin olumsuz ve olumlu iki anlamda değerlendirildiği görülür. Söz gelimi tamahkâr olmanın neticelerinden biri olarak *zillet*, kaçınılması gereken bir huydur.⁵⁵ Öte yandan zilleti, sûfinin nefsinin terbiye edici bir metot olarak gören sûfîler bu vasafta itibar etmektedir.⁵⁶ İbrahim b. Edhem'in (ö. 161/778 [?]) izzeti terk ederek zillet halini benimsemeyi, mücâhedenin şartları arasında zikretmesi⁵⁷ ve Zünnûn el-Mısırî'nin (ö. 245/859) “Allah hiçbir kuluna, nefsinin zilletini göstermek suretiyle verdiği izzetten daha önemli bir

49 age. 118.

50 Selçuk Eraydın'ın konuyla ilgili değerlendirmeleri için bkz. Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 1994), 182-183.

51 Râgib el-İsfahânî, “Zill”, *Müfredât-ı Elfâzı'l-Kur'ân, Kuran Kavramları Sözlüğü*, çev. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), 577-8.

52 Bakara 2/61; Âl-i İmrân 3/26 ve 112, Mücâdile 58/20.

53 Mâide 5/54, İsrâ 17/24.

54 Bkz. Mustafa Çağrı, “Zillet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2013, XLIV: 416-7.

55 Bkz. el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 97-8.

56 Bkz. age. 71.

57 Bkz. age. 191-92.

izzet vermemiştir”⁵⁸ şeklindeki ifadeleri bu anlayışın örneklerindedir. Kuşeyrî’ye göre nefsin ağına giden şeylere muhatap olması, değersiz ve hakir olması anlamındaki *zillet*, nefis mücâhedesi ve nefsin tekâmülündeki en büyük engellerden biri olan kibrin tedâvisi için şarttır.⁵⁹ Nitekim sûfîlerin nefislerini zillete düşüren ve bu sûretle de tekâmüle vesîle olan zor durumları -yaşadıkları sıkıntılara rağmen -hoş karşıladıkları görülmektedir.⁶⁰ Hatta bu hususta sûfîlerin geçirdiği en hoş zaman hakkında “nefslerini belâ ve zillet içinde buldukları vakit”⁶¹ ifadesi de kullanılmaktadır. Bu ve bunun gibi târiflere istinâden, ilk dönem sûfîlerinin nefis terbiyesi için bir yöntem ve kulluğu gerçekleştirmeye bir vesîle olması açısından *zillet* sıfatına önem verdikleri söylenebilir.⁶² *İnkisâr* kelimesine gelince, sözlükte “boynu büküklük” anlamında geçer. Tasavvuf klasiklerinde *inkisâr*, kulluğa yakışan vasıflar arasında zikredilir ki kusurlarından dolayı mahcûbiyet içerisinde olma hali, kelimenin, bu bağlamda öne çıkan anlamıdır.⁶³

Ahmed er-Rifâî’ye göre *züll*, kulun tevâzu ve fakr yolunda benimsediği vasıflardan biridir. Şeyh, bu bağlamda kulun yokluğunu bilmesine vesîle olan ‘*acz* ve *züll* sıfatlarının önemine vurgu yapar. Onun için Kur’ân ve Sünnetin en açık daveti, *züll* ve *inkisâr* sahibi olmaktır. Hakk’ın huzurunda huşû ile durmak, onun kudreti önünde *züll* ve *inkisâr*ı arz etmek gereklidir: “Kendinizden sonraya bırakacağınız *züll* ve *inkisâr* [eserleri bırakın] Mevlâ’nın kapısında boynunuz bükük [durun]. ..Allah’a teslimiyet arz ederek kazâyı ilâhîye razı olun. Rasûlullah (a.s) sünnetine sımsıkı sarılın.”⁶⁴ Şeyhe göre hakîkî kulluk

58 ay.

59 Bkz. age. 190.

60 Bkz. age. 271, 288.

61 Bkz. el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, 318.

62 Bkz. el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 390-5.

63 Bkz. age. 76-77.

64 Ahmed er-Rifâî, *el-Bürhân*, 138.

ve tevhd, izzet davasını bırakarak, *züll* ve *inkisâr* gibi mütevâzı halleri benimsemekle gerçekleşir. Nitekim Ahmed er-Rifâî’nin, “Sünnet-i Nebeviyye ile amelden ve *züll*, *inkisâr* ve *iftikâr* ehlinin ahlâkıyla ahlâklanmaktan daha sevimli, daha açık ve daha muteber bir yol göremedim.”⁶⁵ ve “*züll* ve *inkisâr* kapısına varınca onu çok تنها buldum ve oradan matlûbuma vâsıl olma imkânı buldum”⁶⁶ şeklindeki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, şeyhe göre varlık zehâbından kurtulmayı temin eden vasıflardan biri de *züll* ve *inkisâr*dır. Onun için, “nasların ruhu” diyebileceğimiz esas konu, kişinin Allah huzurunda kulluğunu, *acz*, *zillet*, *inkisâr* ve meskenet hallerini idrâk etmesi ve nihâyet bu idrâk mertebelerinden geçerek tam bir fakra ulaşmasıdır. Şeyh bir başka yerde kendi tasavvuf anlayışını târif ederken şu ifadeleri kaydeder:

Ey Efendiler! Şanı yüce olan Allah’a giden yollar, mahlûkatın nefesleri sayınca çoktur. Fakat ben şu iki yoldan daha yakın, daha vâzih, daha kolay, daha düzgün ve daha ümitlisini göremedim: 1. *Züll* ve *inkisâr*; mahviyet ve gönlü kırıklık. 2. Huzû’ ve *iftikâr*; tevâzu ve muhtaçlığını itiraf.⁶⁷

Ahmed er-Rifâî’ye keşf ve müşâhede makamına ermenin yolları sorulduğunda, irâdeyi terk ederek ibâdet ve *inkisâr*ı arttırmak gerektiğini bildirmiştir.⁶⁸ Özetle, Ahmed er-Rifâî’ye göre Hakk’ın huzurunda *zillet*ini bilmek, O’nun emir ve irâdesine teslimiyet

65 Ahmed er-Rifâî, *el-Bürhân*, 131-2.

66 age. 149-150.

67 Ahmed er-Rifâî’ye göre yukarıda tevâzuun dereceleri olarak nitelendirilebilecek *züll*, *inkisâr* ve mahviyet halleri, aynı zamanda keşfin de şartlarındandır. Hamd, şükür, tevâzu ve mezellet zaman içerisinde sâlikî “feth-i ilâhîye inkılâb” ettirecek vasıtalar. Elinde bulunan maddî-mânevî nimetler karşısında kişinin *züll* ve *inkisâr*ını arz etmesi, onun keşfinin açılması için en güzel vesiledir. Bkz. er-Rifâî, *Hak Yolcusu*, 138.

68 Bkz. Ahmed er-Rifâî, *el-Mecâlisü'r-rifâiyye*, 195.

göstermek anlamındadır. Halka karşı *zillet* hissi içinde bulunma ise insanlarla olan muâmelesinde yumuşak, mutî ve müşfik olmak mânâsındadır.⁶⁹

Ahmed er-Rifâî'nin tasavvuf anlayışında *inkisâr* ise sâlikin *züll* hâlini tecrübe etmesinden sonra ortaya çıkan mânevî-psikolojik bir duygu durumu olarak değerlendirilebilir. Zîra sâlik, burada *zilleti* idrâk ettiği süreçte, inkisâr adı verilen ve çoğunlukla “kalp kırıklığı, boynu büküklük” şeklinde îzah edilen mânevî bir hali de tecrübe edecektir. Şeyhin ifadelerinden anlaşıldığı üzere *inkisâr*, kulun hatalarını görerek eksikliğini fark etmesi anlamındadır. *İnkisâr* sıfatı kişiyi kurtuluşa erme konusunda nefesine îtimat etme zaafından ve dolayısıyla rehâvetten kurtarır. Bu idrâk, hakikat yolunda ilerleyen sâliki, şerîat ve tarîkatin âdâbına riâyet konusunda daha uyanık kılar. Yukarıdaki îzahlara istinâden, Ahmed er-Rifâî'nin tasavvuf anlayışında *züll* ve *inkisâr*ın, kişiyi tevâzu ve fakra eriştiren iki mühim sıfat olduğunu söyleyebiliriz mümkündür.

4. AHMED ER-RİFÂÎ'NİN ACZ KAVRAMI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Acz (عجز) kelimesi, sözlükte bir şeyden geride kalmak, arkada olmak anlamındadır. Bir şeyin arka, geri kısmı için de *acz* kelimesi kullanılır. *el-Müfredât*'ta *acz* kelimesinin “sonradan bir nesneyi yapmada eksik gelme, âciz kalarak ona güç yetirememe” anlamıyla yaygınlaştığı belirtilir. Âciz de bu anlamda güçsüz ve kudretsiz anlamındadır.⁷⁰

İlk dönem sûfîleri, kişinin beşerî anlamda aczini görmesine vesile olan durumları, kendilerinde bir güç ve kuvvet hissettikleri durumlara nispetle daha değerli bulmuşlardır. İnsana aczini gösteren maddî ve mânevî

69 Bkz. Ahmed er-Rifâî, *Hak Yolcusu*, 135-137.

70 Bkz. İsfahânî, “Acz”, *Müfredât-ı Elfâzî'l-Kur'an*, 961-2.

her tecrübe son derece kıymetlidir.⁷¹ Hakîm et-Tirmizî'ye (ö. 320/932) “İnsanların vasfı nedir?” diye sorulduğunda, “apaçık bir zaaf ve acz, buna rağmen uzun bir iddia ve dava” diye cevap verdiği rivâyet edilir.⁷² Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) de nefsin devamlı sûretle fiillerini beğenme ve en önemlisi yaptığı işleri kendi nefesine hamletme eğiliminde olduğunu kaydeder.⁷³ Hücvîrî, özellikle mârifet konusunda aklın ve kalbin de nihâî halinin acz olduğunu kaydeder. Kendi istîdatları sınırına gelerek acze düşen akıl ve kalp, bu noktada ilâhî inâyete nâil olacak ve nihâyet acz içinde vuslata ereceklerdir. Ancak Hücvîrî, aczini bilme ve maksada ulaşma konusunda kalbin, akli öncelediği kanaatinde dir.⁷⁴ Ebû Bekr eş-Şibli'nin (ö. 334/946), “Mârifetin hakikati, mârifetten âciz kalmaktır”⁷⁵ şeklindeki sözü bu konudaki yaklaşımın ana çerçevesini ortaya koyar. Hücvîrî söz konusu ifadeyi şu şekilde îzah eder: “Bir şeyin hakikati konusunda, kula o şeyde acizlikten başka bir şey görünmezse, mümkündür ki kulun kendi kendine olan idraki, dava ve iddiadan öte bir şey değildir. Zira onun için acz, taleptir.”⁷⁶ Burada sûfinin âlet ve aracıya güvendiği takdirde, aczinin sağlam olmayaacağı hususu vurgulanmaktadır.

Ahmed er-Rifâî'ye göre mevcûdat âleminde tasarruf, bütünüyle Allah'a aittir. Mevcûdat, O'nun güç ve kuvvetiyle ayakta durmakta ve varlığını devam ettirmektedir. Bu nedenle âlemin temel vasfı ve sürekli hâli, Allah'a muhtaç olma anlamındaki *acz* durumudur. Bu acziyet, âlemde meskûn olan insan için de geçerlidir: “Biz, Allah doyumadıkça aç, giy-

71 Bkz. el-Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 88, 250; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 234.

72 Bkz. el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 92.

73 Bkz. Hâris el-Muhâsibî, *Nefs Muhasebesinin Temelleri*, çev. Şahin Filiz ve Hülya Küçük (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 442-3.

74 Bkz. el-Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 333-5.

75 Bkz. age. 340.

76 el-Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 340.

dirmedikçe hep çıplak olan âcizleriz. Mahlûk ise tamamen *acz*, *fakr*, ihtiyaç içindedir ve bir hiçtir.”⁷⁷ Fakat insanoğlu nefsânî zaafı ve kendisine ârız olan gaflet nedeniyle söz konusu gerçeği unutmakta ve ubûdiyyet ile beraber düşünemeyecek olan benlik iddiasına kapılmaktadır. Şu hâlde eşyânın içinde bulunduğu *acz* hâlini görenler ise, kudret ve tasarrufun Allah’a ait olduğu gerçeğini teslim ederek *acziyet* vasıflarını benimseyeceklerdir. Ahmed er-Rifâî, Allah’ın varlığına inanan, ölümün hak ve eşyânın fenâ bulucu olduğunu gören basîret sahibi her müminin, tasarruf iddiasından vazgeçerek *acz* ve kuluğa sarılacağı kanaatindedir.⁷⁸ Bu bâbda Hz. Ebû Bekir’den nakledilen “Kendisine vüsûl için *aczden* başka yol yaratmamış olan Allah’a hamdolsun”⁷⁹ şeklindeki rivâyeti de değerlendiren Ahmed er-Rifâî, bu bağlamda *aczi*, kişinin nefsini bilmesi için yegâne yol olarak görür. Nefsin *acz* ve yokluk makamında olduğunu bilmek, Allah hakkındaki bilginin (mârifet) en temel şartıdır. “Arifler, nefislerini Hakk’ın varlığı önünde yok etmişlerdir. Hakk’a karşı güçleri, kuvvetleri yok olmuştur. Eğer onları var görüyorsan; o varlık Hak’tandır. Sebepleri, vasıtaları bırakıp Allah’a dönmüşlerdir.”⁸⁰ Şeyh, korku ateşi ve mârifet nûru içindeki ârifin, nâr ve nûr içinde yanarak enâniyetten sıyrıldığını ve ulûhiyet ile bâkî kaldığını ve bu sûretle ezel âlemindeki durumuna döndüğünü kaydeder. Şerhin devamında Hz. Dâvud’a ait *acz* konulu bir rivâyete de yer verilir. Buna göre “Ya Dâvûd! Önce beni bil, sonra da nefsin” şeklinde ilâhî bir hitâba nâil olan Hz. Dâvud, bir müddet

77 Ahmed er-Rifâî, *el-Bürhân*, 110.

78 Yukarıdaki ifadelerine istinâden Ahmed er-Rifâî’nin kulluk ve ubûdiyyeti, Allah’ın varlığı önünde yokluk ve *aczi*ni bilmekle özdeşleştirdiğini söylememiz mümkündür. Nitekim Ahmed er-Rifâî’nin ubûdiyet konusunun geçtiği hemen her yerde *acz* ve *fakr* kavramlarına temas etmesi de bu görüşümüzü destekler mâhiyettir.

79 Bkz. Ahmed er-Rifâî, *el-Bürhân*, 131-2.

80 Ahmed er-Rifâî, *Hâletü ehli’l-ḥaḳîka*, 34.

tefekkür ettikten sonra Rabbini teklik ve kudret sahibi olarak gördüğünü, kendi nefsinin ise *acz* ve fenâ halinde bulunduğunu bildirir ki bu cevap vesîlesiyle ilâhî taltîfe mazhar olur.

Sonuç itibariyle Ahmed er-Rifâî’nin konuyla ilgili ifadelerinden onun tasavvuf anlayışında *acz* kavramının, yokluğunu bilme anlamına geldiği söyleyebiliriz. Diğer bir deyimle *acz*, güç ve kuvveti Allah’a hasretme, kendinde ve eşyâda müstakil bir varlık görmeme, görünür sebepleri bırakarak Allah’ı bütün sebeplerin yaratıcı olarak tanıma gibi hususlarla kendini gösteren bir vasıftır. Bu anlamıyla *aczin*, şeyhin tasavvuf anlayışında *fakr* makamından hemen önceki bir idrâk derecesi ya da merhalesi olduğunu söylememiz mümkündür.

5. AHMED ER-RİFÂÎ'NİN FAKR MAKAMI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Fakura (فَقْرٌ) kelimesi sözlükte malın elden çıkması ve fakir düşmek mânâsındadır.⁸¹ Kelimenin “bel kemiği kırık” anlamında *fekar* kökünden geldiği kaydedilir. *Fakr* kökünden *iftekara ilâ* ibâresi ise “bir şeye muhtaç olma” anlamına gelmektedir. *el-Müfredât*’ta *fakr* sözcüğünün dört türlü kullanımından bahsedilir. Birincisi, insanın ve tüm mevcûdatın dünyada bulunduğu sürece zorunlu ihtiyaçlar içinde olması; ikincisi, maddî imkânlardan yoksunluk; üçüncüsü, maddî konularda hırslanmaya neden olan nefsânî yoksunluk ve dördüncüsü ise yalnız Allah’a muhtaç olma halinin hissedildiği *fakr* halidir.⁸²

Kur’ân-ı Kerîm’de *fakr* ve aynı kökten *fakîr* ve *fukarâ* (çoğulu) toplamda on iki yerde geçer. *Fakr*ın Kur’ân’da öne çıkan birinci anlamı, sözlük anlamına da en yakın olan, maddî

81 Bkz. Mevlüd Sarı, “Fakr”, *el-Mevârid*, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1980), 1171-1172; Suâd el-Hakîm, “Fakr”, *İbnü’l-Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005), 185; İlhan Ayverdi, “Fakîr”, *Misalli Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005), 1: 915.

82 İsfahânî, “Fakr”, *Müfredat*, 1135-6.

ihtiyaç içinde olma halidir. Fakrın söz konusu anlamının vurgulandığı âyetlerde çoğunlukla fakirlikle ilgili bireysel ve toplumsal hükümlere yer verilmektedir. Bu bağlamda maddî yoksunluğun ilâhî bir imtihan olduğu, sabredenlerin imtihanı güzel bir şekilde kazanacağı; öte yandan imkânı olanların ihtiyaç içindekilere yardım etmesinin ise bir vazîfe ve erdem olduğu bildirilmektedir.⁸³ Mecâzî olarak yalnız Allah'a muhtaç olma anlamındaki fakirlik ise iki âyette geçer.⁸⁴ Buna göre, zengin ya da fakir olsun, tüm insanlar Allah'a muhtaç olmaları bakımından fakir olup gerçek anlamda zengin olan yalnızca Allah'tır.⁸⁵ Çeşitli yönleriyle fakr konusuna hadislerinde temas eden Hz. Peygamber'in yaşantısı da fakrın en açık örnekleri ile doludur.⁸⁶

Fakr kavramı literatürde iki anlamıyla öne çıkar: Sûrî ve mânevî fakirlik.⁸⁷ Başlangıçta fakr, maddî nimetlere fazla kıymet vermeyen ve dolayısıyla maddî imkânlardan yoksun olarak yaşayan kimse için kullanılmıştır.⁸⁸ Zühd

83 Bakara 2/268, 271, 273; Âl-i İmrân 3/181; Nisâ 4/6, 135; Tevbe 9/60; Haçc 22/28; Nûr 24/32; Kasas 28/24; Haşr 59/8.

84 Bunlardan Fâtır 35/15; Muhammed, 47/38; Haşr 59/8 âyetlerinde mânevî anlamda fakirlikten bahsedilir. Bu ikinci anlam sûfîler tarafından özel bir ilgi görmüş, zamanla fakr kavramının tasavvuf ilmi içerisinde özel bir terime dönüşmesinde etkili olmuştur. Bahsi geçen fakr hali –idrâk etsin ya da etmesin- insanın en temel özelliği olarak kabul edilmiştir.

85 "Allah zengindir, siz ise fakirsiniz." Muhammed, 47/38 âyetinin tefsirinde Kuşeyrî'nin zenginliğe getirdiği yorum, kulun hangi hususlarda fakir olduğunu da izah eder mâhiyettedir: "Bir görüşe göre Allah zâtı ile zengindir. İkinci bir görüşe göre ise sıfatıyla zengindir. Zenginliği ise irade ettiklerinin kayıtlanmasıdır. Kula gelince o, şahsı itibarıyla fakirdir; çünkü yaratılışının başlangıcından sona kadar Mevlâsı'ndan müstağni olamaz. O her zaman Mevlâsı'na muhtaçtır." Abdülkerim Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, çev. Mehmet Yalar (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2013), V: 294-5.

86 Bkz. İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988), II: 131.

87 Bkz. Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 182-183.

88 Bkz. İmam Beyhakî, *Kitâbü'z-zühd*, çev. Enbiya Yıldırım (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2010); Arzu Eylül Yalçinkaya, "İlk Dönem Tasavvuf Klasiklerin-

dönemi eserlerinde zenginlik helâke götürücü ve fakirlik ise kurtuluşa eritirici bir eskatolojik bağlam içerisinde ele alınır.⁸⁹ Söz konusu manada *fakr*, beşerî sıfatlardan *fenâ* bularak (fenâ-i sıfat) nefsinde bir varlık görmemektir. Tasavvuf dönemine gelindiğinde *fakr* kavramının, mecâzî anlamı ile öne çıktığı ve tasavvuf düşüncesi içinde öncelikli bir mevkiye yerleştiği görülür.⁹⁰ İlk dönem sûfîlerinin anladığı şekliyle *fakr*, Allah'tan başka her şeyden fâriğ olma, hiçbir şeye ihtiyacı olma, âlemden istiğna ederek yalnızca Allah'a muhtaç olma halini idrâk anlamındadır. Bir başka deyişle fakr, kulun mevhum ve nazârî varlığını terk ederek Hakk'ın zâtında nefsi-ni ifnâ etmesidir. Mânevî anlamda fakirlik budur. Tasavvuf literatüründe fakrın mecâzî anlamının zamanla yaygınlaşarak, sözlük anlamının dahi önüne geçtiği bir vakıadır.⁹¹ Sûfîler Allah ile birlikte olma hali içinde duyulan fakirliği îman işareti olarak görüp överken; Allah'tan başkasına *iftikâr* anlamındaki fakirliği ise tasvip etmemişlerdir.⁹²

Tasavvuf klasiklerinde *fakr* konusunun "Siz Allah'a muhtaç olan fakirlersiniz" (Fâtır 35/15) âyeti çerçevesinde ele alındığını söylememiz mümkündür.⁹³ Örneğin Hâce

de Zühd Kavramı Üzerine", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, 1 (2020): 1-18.

89 Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, çev. Mehmet Emin İhsanoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993).

90 Bkz. Ebû'l-Alâ Afifî, *İslam'da Mânevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli ve Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 79-88.

91 Fakr kavramı ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Fakr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XII: 132-4.

92 Sûfîlerin konuyla ilgili görüşleri için bkz. Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 104-108.

93 Klasik eserlerde *fakr* kavramı için bkz. Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, çev. Abdürrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2018), 56; Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, ed. Abdulhalîm Mahmûd (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hâdisse, 1960), 72; Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 142-143; Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, haz. Abdürrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2016), 111; Hâce

Abdullah el-Herevî (ö. 481/1089) söz konusu âyetin tefsiri mâhiyetinde fakrı, mülkiyeti görme hâlinde uzaklaşma şeklinde târif eder. Herevî'nin fakrın dereceleri ile ilgili izahlarının ortak noktası, sâlikin maddî ya da mânevî her türlü kazanımından nefsini tecrîd etmesi ve mülkün esas sahibi olarak Allah'ı kabul etmesidir. Burada *fakr*'ın bir tür terk fiiline dönüştüğü ve bu mânâsıyla tasavvufî bir hal olan *fenâya* yakın bir anlamda kullanıldığı görülmektedir.⁹⁴ Kuşeyrî, ilgili âyetin tefsirinde muhtaç olmayı, yaratılış ve sıfat bakımından muhtaç olma şeklinde iki kısımda inceler. Yaratılış ve mevcûdiyetinin devamı açısından Allah'a muhtaç olmada bütün mahlûkat ortaktır. Sıfat bakımından Allah'a muhtaç olma ise süreç içerisinde tamamlanan, başka bir deyişle tasavvufî arınma ve terbiye neticesinde elde edilen bir derecedir.⁹⁵ Şehâbeddin es-Sühreverdi'nin (ö. 632/1234) fakrı târif ederken, kendinde varlık görmeme, eşyâya ihtiyaç ve arzu duymama, ihtiyaç halinde ise bunu ancak Allah'a arz etme ve neticeyi sebeplerden değil fakat Hakk'tan bilme haline vurgu yaptığı görülür.⁹⁶ Bu yaklaşıma göre *fakr*, kendinde bir varlık görmeyerek, her şeyi Allah'a ircâ etmektir.⁹⁷

İlk dönemde *Fakr* konusuyla ilgili olarak öne çıkan diğer bir yaklaşıma göre ise *fakr*, ubûdiyyet sıfatlarından biridir. Zira abdiyet, övünme ve böbürlenme gibi halleri terk ederek, itâat ve boyun eğmeyi gerektirir. Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) "Fakirlik, aynı zamanda kulluk sıfatlarından biri olup ricâ,

Abdullah el-Ensârî el-Herevî *el-Menâzilü's-Sâirîn: Tasavvufta Yüz Basamak*, çev. Abdürrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 110; el-Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 118-20.

94 Bkz. el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 110.

95 Bkz. el-Kuşeyrî, *Letâif*, IV: 441-2.

96 Bkz. Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer Sühreverdi, *Avârifü'l-Mârif: Gerçek Tasavvuf*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014), 210-212.

97 Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Lüma: İslâm Tasavvufu*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 46-7.

korku, tevâzu, zilletten pek farklı değildir. Bunlardan hoşlanan ve bu sıfatları kazanmaya çalışanlar ise, ubûdiyyet sıfatının hakikatine erenlerdir"⁹⁸ meâlindeki sözleriyle *züll*, *tevâzu* ve *fakr* kavramları arasındaki müşterek anlamın, kulluk etrafında belirginleştiğine dikkat çekmektedir. Nitekim ilgili kavramlar, Ahmed er-Rifâî'nin metinlerinde de benzer şekilde ele alınır. Ahmed er-Rifâî'nin *fakr* anlayışı ile yakınlık arz etmesi bakımından burada İbnü'l-'Arabî'nin *fakr* ile ilgili görüşlerini hatırlamakta fayda vardır. Suâd el-Hakîm, İbnü'l-'Arabî'nin fakrı iki açıdan ele aldığını kaydeder: Varlık fakirliği ve sülûk fakirliği.⁹⁹ İbnü'l-'Arabî'ye göre *fakir*, nefesine ait her şeyi terk eden anlamındadır ve tasavvuf literatüründeki *fânî* terimine karşılık gelmektedir. Kâşânî'nin deyişiyle böyle bir kimse, "nefsinden fânî, başka bir ifadeyle bütünüyle nefsinin hazlarını terk eden [ve bu sûretle] yaratılmışlığın özelliklerinden soyutlanmış"¹⁰⁰ olan kimsedir. İbnü'l-'Arabî'nin *fakr* konusundaki yaklaşımları, birçok açıdan Ahmed er-Rifâî'nin *fakr* anlayışı ile benzerlik arz eder ki ayrıntıları aşağıdaki bölümde incelenecektir.

98 Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb: Kalplerin Azığı*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 160; Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) "Kim ki bir şeye gücü yettiğini sanırsa, o fakirliğin sıfatlarından biri olan ubûdiyyet sıfatlarından uzaktır. Fakirlikte tevâzu ise, gözünün iliştiği herkesi kendisinden üstün görmektir" şeklindeki ifadelerinden, onun, fakr ile ubûdiyyeti mânâ açısından yakın bulduğu anlaşılmaktadır. Süleyman Ateş, *Sülemî'nin Risâleleri: Tasavvufun Ana İlkeleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981), 142-144.

99 İbnü'l-'Arabî'ye göre mümkün varlık, kendi varlığını yokluğuna tercih etmesi ve varlığının devamını temin etmesi bakımından Mutlak Varlık'a muhtaçtır ve bu durum bütün yaratılmışları kapsar. Sülûk fakirliği ise, birinci fakirliği müşâhededen ibârettir. Sâlik, sülûkun zahmetlerine katlanarak, mücâhede ve riyâzet gibi temrinlerle fakra erişmeye çalışırken, ârif ise sadece hakikî durumu olan fakirliği müşâhede ettiğinin bilincinde olan kişidir. Bkz. Suâd el-Hakîm, *İbnü'l-'Arabî Sözlüğü*, 189-192.

100 Bkz. Abdürrezzâk el-Kâşânî, "el-Fânî", *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 427.

XVII. yüzyıl sûfî müelliflerinden İsmâil Rusûhî Ankaravî'nin (ö. 1041/1631) *Minhâcü'l-Fuḫarâ*'da sûfîlerin konuyla ilgili görüşlerini değerlendirirken kaydettiği "hatta rüyet-i a'mâlden ve şuhûd-i ahvâlden pâk ola ki, kendinden amel görmek ve amel ve ahvâle istihkak bilmek vücûdu müstelzim olur. Vücûd ise bir zenbdir ki, ona bir zenb-i âhâr kıyas olunmaz"¹⁰¹ şeklindeki ifadeleri bu hususta literatürde öne çıkan kanaatleri özetler mâhiyettedir. Ankaravî'nin fakrî îzah için kullandığı "vücûd ise bir zenbdir ki, ona bir zenb-i âhâr kıyas olunmaz" ifadesi, ilk dönem sûfîlerinin fenâ teorisi kadar, İbnü'l-'Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışına da göndermeler içerir. Gerçekten tasavvuf literatüründe *fakr* târiflerinin, fenâ târifi ile yakınlık arzettiği görülmektedir. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), *fenâ* nazariyesini özetlerken, "en yüksek tevhîde eriştiren bir yol" ifadesini kullanır. Ona göre fenânın birinci basamağı, kişinin öncelikle kötü amelleri terk ederek onlardan fânî olması, ikinci derecesi Hakk'ın her emrine itâat etmesi ve buna mâni olacak her türlü zevkten fânî olması, üçüncü derece olan vecd mertebesi ise müşâhede hâlini tecrübe etmesidir. Müşâhede makamındaki kişi, buna ilişkin idrâkini de kaybettiğinde gerçekten fânî olmuştur: "İşte o zaman sen

101 "Ey ahî fakr odur ki, kendinde mülk görmeye. Kölenin nesi varsa efendisininindir. Fakir oldur ki, nefsinde ve mülk görmeden ve kendine mensup şeyden berî olmaktır. Ve cümleyi Ganiyy-i mutlakın bilmektir. Ve bilmeyi dahi ondan bilmektir. Bu mertebeye fenâ fillâh denir ve bunda sâlik bî-hod olur. Ondandır tasarrufu Hak kılar. Nitekim şeyh Attâr hazretleri buyururlar: Vadinin yedinci mertebesi fakr ve fenâdır ki bu mertebeden sonra artık sana bir yolculuk, bir seyir yoktur. Bu mertebede gayret sarf ettin ise o gayret seni fenâyâ salar. Sende bu mertebeden bir katre bulunsa seni dünyaya döndürür. [Fakr her iki âlemde de yüz karasıdır.] dedikleri dahi bu mertebeden ibarettir. Zira sevâdü'l-vech bi'l-küllîye fenâdan kinayettir ki, dünyevî ve uhrevî kendinde bir vücûd görmeye ve kendinde olan vücûdu ve a'mâli ve ahvâli ve makâmâtı ve esrâr ve kemâlâtı mahzâ Allah'tan fazl ve mevhibe bile." İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-Fuḫarâ*, çev. Safi Arpaguş (İstanbul: Vefa Yayınları, 2008), 370-71.

fânî bâkîsin. Fiziki varlığın kalır ama ismin kalkar. Artık sen başkasıyla var olursun."¹⁰² Bu noktada Ahmed er-Rifâî'nin fakr anlayışına geçebiliriz.

Ahmed er-Rifâî, tevhîdi gerçekleştirmek isteyen sâlikin, nefsinin terk etmesi, yani Allah'a iftikarını arz etmesi gerektiğini belirtir.¹⁰³ Burada terk fiili, kişinin başta nefsi olmak üzere, eşyânın da yok hükmünde olduğu gerçeğini idrâk etmesi ile olgunluğuna erişir. Nitekim şeyh, aşağıdaki ifadelerinde bu gerçeği dile getirir: "Oğlum, baştan sona bütün yaratılmışlar *fakir* olup Allah'a muhtaçtır. Onun iradesi altında birer esir hükmündedirler. Onun bilgisi karşısında, zayıf duruma düşmüşlerdir. Onun kudretine karşı durmaları imkansızdır."¹⁰⁴ Tevhîd, en açık ifadeyle, ikiliğin ortadan kalkmasıdır. Bunu gerçekleştirmek için de kulun müstakil bir varlığa sahip olduğu yanılığını terk etmesi gereklidir.

Tasavvuf klasiklerinde fakr konusunun "Sizler Allah'a muhtaç fakirlersiniz; Halbuki O zengin olup, övülmeye en layıktır." (Fâtır 35/15) âyeti bağlamında ele alındığını ifade etmiştik. Ahmed er-Rifâî de meseleyi yine aynı âyete yönelik değerlendirmeler ışığında incelemektedir. Şeyh, *Hâletü ehli'l-hakîkati ma'allah* adlı eserinde, kulluğun hakîkati ve özelliklerini anlatırken söz konusu âyetin tefsiri mâhiyetinde şu ifadeleri kaydeder: "[İnsanoğlu] sağlam ve doğru kulluk yapmak için emrolunmuşlardır. Bu emirden sonra, onlara abdiyyet yolları açıklanmıştır."¹⁰⁵ Aynı bahiste *iftikar*/muhtaçlık ve *istiğnâ*/zenginlik ve kavramları da değerlendirilir ki buna göre *istiğna* Allah'a ait ve ona yakışan bir vasıf iken, *iftikar* ise kula ait ve ona yaraşan bir

102 Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2017), 154-5.

103 Bkz. Ahmed er-Rifâî, *Hâletü ehli'l-hakîka*, 128.

104 age. 129.

105 age. 59-60.

özelliğidir. Ahmed er-Rifâî'nin *iftikâr illallah* ibâresi bağlamında en çok üzerinde durduğu konu *kulluktur*. Ona göre kulluğun hakîkati, kişinin nefsinin *ubûdiyyet* ve rabbini ise *rubûbiyet* sıfatıyla bilmesidir. Zîra kul, Allah'ı rubûbiyet vasfıyla tanıdığı nispette, nefsinin de abdiyyet makamında olduğunu idrâk eder.¹⁰⁶ Buna mukabil Allah'ın kudret ve azametini göremeyen, diğer bir deyişle Hakk'a dâir bilgi ve mârifeti eksik olan kimse ise O'na hakkıyla ibâdet edemez. Fakrı gerçekleştirmek, Hakk'ı *el-Ganî* ismiyle tanımakla mümkündür:

Ey Oğul! Fakr ve gınâ, Allah'ın ve kulun iki ayrı sıfatıdır. Allah için olan gınâ nasıl medih sıfatı ise, kula âit olan fakr da medih sıfatıdır. Hakiki fakr kulun sıfatıdır. Çünkü ona gınâ karıştırılmamıştır. Hakiki gınâ ise, Rabbin sıfatıdır. Çünkü ona da fakr karıştırılmamıştır. Her şeyde Allah'ın kuldan müstağni olması, nasıl rabbin sıfatlarının en yücüsü ise, ubûdiyyet hali ise onun bütün işlerinde Allah'a karşı fakr (ihtiyaç) halinde olmasıdır.¹⁰⁷

Ahmed er-Rifâî'ye göre tasavvuf yolunda muhib ve mukarreblerin erişebileceği en nihâî menzil, *iftikâr illallah* derecesidir.¹⁰⁸ Bu dereceye erişmek için nefsin isteklerini terk etmek, ailenin isteklerini ikincil mevkiye tutmak, Allah'ın kudret sıfatını tanımak ve O'ndan başkasından ümidini kesmek gereklidir.¹⁰⁹ Ahmed er-Rifâî'nin *iftikâr illallah* mertebesini îzah için kullandığı, *kuyuya düşen* adam metaforu bu anlamda oldukça dikkat çekicidir:

106 Bkz. Ahmed er-Rifâî, *el-Bürhân*, 59-60, 106.

107 Ahmed er-Rifâî, *Sohbet Meclisleri*, 51-3; Ahmed er-Rifâî'nin fakrın fazileti ve zenginliğin (gınâ) tehlikeleri ile ilgili görüşleri için bkz. Ahmed er-Rifâî, *el-Mecâlisü'r-rifâiyye*, 106-107

108 Ahmed er-Rifâî'nin fakrı öven, fakirlerle birlikte bulunmayı tavsiye eden ifadeleri için bkz. Ahmed er-Rifâî, *el-Mecâlisü'r-rifâiyye*, 106-107.

109 Bkz. Ken'ân Rifâî, *Seyyid Ahmed er-Rifâî*, 117.

Bunun durumu tıpkı üzeri kapalı, izi kaybolmuş karanlık bir kuyuya düşen ve ne bir kurtarıcı ne de oraya gelen bir ziyaretçisi bulunmayan kimsenin hâline benzer. Böyle birinin Mevlâ'sından başka birine muhtaç olduğu veya ona ümit beslediği düşünülebilir mi? Ey oğul! Bilmiş ol ki, kim Allah Teâlâ'nın her şeyde kudret ve kemâlini, yaratmasının ve tedbirinin güzelliğini düşünürse, o kimse, kendi yaptıklarını Allah'ın kontrol ettiğini, kulun perçeminin Allah'ın elinde olduğunu bilir. Allah kulunu dilediği gibi hareket ettirir. Kulun saâdet ve şekaveti Allah'ın geçmişteki hikmetinin tecellisi olup, O'nun kazasını değiştirebilecek ve verdiği hüküm sebebiyle O'nu cezalandırabilecek hiçbir kimse yoktur. İşte bu durum gerçekleştiğinde [kuyudaki] kul, Allah'ın ipine sarılır, O'na teslim olur, külliyyen O'na boyun eğer. Öyle ki ne bir güç ve kuvvet ne bir ihtiyâr ne de bir tâlik, tedbir ve suâl olmadan ızdırar kademi ile O'nun önünde ayakta durur.¹¹⁰

Bu bağlamda *fakr* makamına erişmiş olan ârif, hikmete uygun söz ve davranışları ile temâyüz eden kimsedir.¹¹¹ Acz halinde olduğu gibi, yine benzer şekilde, sebeplere ve amellere itimadı terk etmek, mahlûkattan yüz çevirerek Hakk'a râğbet etmek de iftikar ehlinin vasıfları arasındadır. Ahmed er-Rifâî, irfan sahibi kimsenin bütün makamlarda aynı anda bulunduğunu ve dolayısıyla fakr makamında iken aynı zamanda gına halini de tecrübe ettiğini kaydeder: “O ârif ki aynı anda hür bir köle, köle bir hürdür. Aynı lahzada fakir olan bir zengin ve zengin olan bir fakirdir.”¹¹² ifadeleriyle bu gerçeği dile getirir. Şu hâlde

110 Ahmed er-Rifâî, *Sohbet Meclisleri*, 151-3; Ahmed er-Rifâî'nin fakr konusundaki benzer ifadeleri için bkz. Ahmed er-Rifâî, *el-Mecâlisü'r-rifâiyye*, 98-100.

111 Bkz. Ken'ân Rifâî, *Seyyid Ahmed er-Rifâî*, 83.

112 Ahmed er-Rifâî, *Hâletü ehli'l-haқиka*, 24.

ârif gınâ ile fakrı, izzet ile mezelleti aynı anda tecrübe etmektedir.¹¹³

Ahmed er-Rifâî'nin *fakr* târifinin bu noktada tasavvuf literatüründeki *fenâ* kavramına¹¹⁴ karşılık geldiği söylenebilir. Nitekim şeyhin fakr ile fenâ arasındaki kavramsal yakınlığı ortaya koyan aşağıdaki ifadeleri de bu yöndedir:

Kim nefsinin fenâ (*bi'l-fenâ*) ve Allah'ını bekâ ile bilirse, nefsinin dünyaya meyletmekten alıkoyar. Kerim olan Allah'a daima *fakr* ve ihtiyacınızı (ıstırar) arz edin ve O'nun kapısına *züll* ve *inkisâr* içinde varın. Şüphesiz ben de siz de öbür âleme göçeceğiz.¹¹⁵

Ahmed er-Rifâî'nin fakr ile ilgili görüşlerinde iki hususun öne çıktığını söyleyebiliriz: Bütün mevcûdata has olan genel fakirlik ile seyr ü sülûk ve mücâhede neticesinde ortaya çıkan özel bir fakirlik. Birinci anlamda *fakr*, bütün mahlûkatı kapsar. Çünkü şeyhin deyişiyle, ister bilsin ister bilmesin, yaratılmışın durumu en açık bir ifadeyle “*acz, fakr, ihtiyaç ve bir hiçtir.*”¹¹⁶ İnsanın bu gerçeği irâdî olarak girdiği sülûk neticesinde, yani nefse muhâlefet, arzuları terk, gayret ve fiilline îtimat gibi halleri terk etmesi neticesinde idrâk etmesi ise özel fakirliktir. Bu halde insan, baştaki fakr durumunu müşâhede etmektedir. Ahmed er-Rifâî, mahlûkatın fakr içinde bulunduğunu *müşâhede* eden ârifin esasen, *iftikâr illallah* derecesini hakkıyla yerine getireceğini ve böylelikle Allah'la ganî olma durumuna geçeceğini kaydeder. Rifâî'nin bu babta dile getirdiği “nefsini yoklukla bilen (fenâ), Rabbini bekâ ile bilir” sözleriyle de bu gerçeği en açık şekilde dile getirdiğini söylememiz mümkündür.

113 Bkz. ay.

114 Bkz. Seyyid Şerif Cürcânî, “Fenâ”, *et-Ta'rifât*, Abdülaziz Meedî Tolun, Abdurrahman Acer, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 58.

115 Ahmed er-Rifâî, *el-Bürhân*, 158.

116 Bkz. Ahmed er-Rifâî, *el-Bürhân*, 110.

SONUÇ

Ahmed er-Rifâî diğer bütün sünnî esaslara bağlı mutasavvıflar gibi, tasavvuf ve tarikat anlayışında Kur'ân ve Sünneti esas alır. Şeyhin naslara yöneldiğinde, İslâm'ın ruhu olarak gördüğü temelde iki mefhum vardır: Tevâzu ve fakr. Ahmed er-Rifâî, eserlerinde fakra temas ettiği hemen birçok yerde, tevâzuun farklı yönlerine işâret ettiği anlaşılabilir *meskenet, züll, inkisâr ve acz* gibi kavramlardan söz etmektedir. Araştırmamız dahilinde öncelikle söz konusu kavramların literatür içerisindeki târihî gelişim süreci incelenmiş, daha sonra Pîr Ahmed er-Rifâî'nin eserlerinin ilgili bölümlerine yakın okumalar yapılmıştır. Bu çalışma vesilesiyle, şeyhin *tevâzu, züll, inkisâr ve acz* gibi kavramların kullanımında kendine has bir terminoloji geliştirdiğini söylememiz mümkündür. Ahmed er-Rifâî'ye göre şeriat ve tarikatın öncelikli vurgusu olan kulluk, ahlâkî planda *tevâzu* vasfı ile kendini gösterir. Mânevî tekâmülde *tevâzu* bir başlangıç olup asıl gaye, kişinin aslî durumu olan *fakr* makamını müşâhede etmesidir. *Meskenet, züll, inkisar ve acz* ise sâlikin *tevâzudan fakra* doğru ilerleyen sülûkunda, tecrübe ve hal ettiği idrâk merhalelerinden ibârettir.

Bu mefhumlar içerisinde *tevâzu*, öncelikle Ahmed er-Rifâî için temel bir yaşam tarzı olarak öne çıkar. Şeyhe göre *tevâzu*, yeryüzündeki sınırlı imkânlarının farkında olan her akıl ve insaf sahibinin benimsemesi gereken genel bir tavidir. *Meskenet* kavramı ise seyr ü sülûkta fakra doğru yol alan sâlikin ilk idrâk menzillerinden biridir. Şeyh, *meskenet* ehli kimseyi, tasavvuf literatüründeki miskinden biraz farklı bir şekilde târif eder. Onun anlayışında *meskenet* ehli, ihtiyaç içinde olduğu halde, miskinliğini açığa vuracak halleri gizleyen kimsedir. *Züll ve inkisâra* gelince, bu iki kavram sâlikin *meskenetten sonra elde ettiği vasıflardır. Züll, Hak ve halk*

huzurunda nefsinin alçak tutma, *inkisâr ise* eksiklerini görme anlamındadır. Kişi, inkisâr halinde iken nefse îtimat etme zaafından kurtularak, olgunlaşma yolunda bir nebze daha uyanıklık kesbeder. Yokluk anlayışı derinleşen sâlik, ilerleyen aşamalarda *acz* halini hisseder ki burada *acz*, güç ve kuvveti Allah'a hasretme, kendinde ve eşyâda müstakil bir varlık görmeme anlamındadır. Bundan sonra sâlik, her türlü şeyi irâdî olarak terk ettiği, eşyâda bir güç kuvvet görmeyi, kendi nefesine ve amellerine îtibar etmeyi, sebeplere îtimadî bütünüyle terk ettiği ve bu haliyle *iftikâr illallah*'ı tecrübe ettiği bir dereceye erişecektir. Ahmed er-Rifâî'ye göre mânevî yolculuk, *tevâzu* ile başlayıp *meskenet*, *züll*, *inkisâr* ve *acz* gibi merhalelerden geçerek, *fakr* makamına erişmek sûretiyle tamamlanmaktadır. Burası tevhîd ve kulluğun hakîkatinin de tam anlamıyla ortaya çıktığı yerdir.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfu'l-Hafâ'*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- Ankaravî, İsmâil Rusûhî. *Minhâcü'l-Fukarâ'*. Çev. Safi Arpaguş. İstanbul: Vefa Yayınları, 2008.
- Afifî, Ebû'l-Alâ. *İslam'da Mânevî Hayat*. Çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Türkçe Sözlük*. 3 Cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005.
- Ateş, Süleyman. *Cüneyd-i Bağdâdî: Hayatı, Eserleri ve Mektupları*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2017.
- , *Sülemî'nin Risâleleri: Tasavvufun Ana İlkeleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.
- Beyhakî, İmam. *Kulluğu Unutmadan Yaşama Sanatı*. Çev. Enbiya Yıldırım. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2010.

- Çağrı, Mustafa. "Tevâzu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XL, 2011, 583-585.
- Çakır, Abdullah. "Rifâiyye'nin Pîri Seyyid Ahmed er-Rifâî". *Şeyh Sadeddin Sırrî er-Rifâî Armağan Kitabı*, ed. Adalet Çakır, 21-48. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Vakıf Yayınları, 2018.
- Çakır, Abdullah. "Rifâiyye'nin Pîri Ahmet er-Rifâî'de Fakr ve Pratik Tezâhürü Fütüvvet". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)* 4, 1 (2019): 68-99.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınları, 2014.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Tasavvuf İstihlâhları*. Çev. Abdülaziz Mecdi Torun, Abdurrahman Acer. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1994.
- Erkan, Arif. *el-Beyân: Arapça-Türkçe Büyük Sözlük*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2006.
- Erkaya, Mahmut Esad. *Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. 4 cilt. Çev. Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1970.
- Hakîm, Suâd. *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*. Çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Kitâbü'z-Zühhd*. Çev. Mehmet Emin İhsanoğlu. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî. *Tasavvufta Yüz Basamak*. Çev. Abdürrezzak Tek Bursa: Emin Yayınları, 2008.

- Hücvîrî, Ali b. Osman. *Hakikat Bilgisi*. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Hüseynî, Muhammed. *et-Tenvîru Şerhu'l-Câmi'u's-Sagîr*. Ed. Muhammed İshak Muhammed İbrahim. Riyad: Mektebetü Dâru's-Selâm, 2011.
- İsfahânî, Râgıb. *Kuran Kavramları Sözlüğü*. Çev. Yusuf Türker. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. Çev. Salâhattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- Kaplan, Hayri; Şık, İsmail. “Ahmed er-Rifâî'nin İtikâdi ve Kelâmî Görüşleri”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 7, 16 (2006): 87-105.
- Kâşânî, Abdürrezzâk. *Tasavvuf Sözlüğü*. Çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Kallek, Cengiz. “Miskin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXX, 2005, 183-184.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim. *Doğuş Devrinde Tasavvuf*. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- , *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. Haz. Abdürrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 2016.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Le'âi' fü'l-İşârât*. 6 cilt. Çev. Mehmet Yalar. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2013.
- , *Kuşeyrî Risâlesi*. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- , *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Ed. Abdülhalim Mahmûd. Kahire: Matabe Müesseset Dâre'l-şab, 1989.
- Ma'luf, el-Yesui Luvis b. Nikola Ma'luf. *el-Müncid fi'l-lügati ve'l-a'lâm*. Beyrut: Dârü'l-maşrık, 2000.
- Margoliouth, D. S. “Ahmed Rifâî”. *İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul: MEB Yayınları, 1978, 203-204.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kalplerin Azığı*. 4 cilt. Çev. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Mezîdî, eş-Şeyh Ahmed Şerîf. *Seyyid Ahmed er-Rifâî: Uşûlü't-tarıkati'r-rifâiyye*. Beyrut: Kitâb Nâşirûn, 2013.
- Muhâsibî, Hâris. *Nefs Muhasebesinin Temelleri*. Çev. Şahin Filiz ve Hülya Küçük. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ. *Nüzhetü'l-Muttaîn: Riyâzü's-Şâlihîn Şerhi*. çev. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.
- Öztürk, Ergün. “Ahmed er-Rifâî'nin el-Bürhânü'l-Müeyyed Adlı Eserinde Tevhîd Anlayışı”. *Necmeddin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46, 46 (2018): 233-256.
- Öztürk, Ergün. *Ahmed er-Rifâî ve Rifâiyye Tarikatı*. Doktora, Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Rifâî, Ahmed. *Yâ Veledî, Yâ Büneyye, el-Mevsûatü'r-Rifâiyye*. Ed. Fâzıl el-Hâc Aved er-Rifâî es-Semerrâî. Dımaşk: Mektebe Ümmü Abîde, 2009.
- , *el-Mecâlisü'r-rifâiyye*. Ed. Seyyid Mahmut Seyyid Fâzıl er-Rifâî el-Semerrâî. Şam: Dâru'l-Beyrûtî, 2009.
- , *el-Bürhânü'l-müeyyed*. Ed. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- , *Hâletü ehli'l-hakîka meallah*. Ed. Ahmed Ferid el-Mizyâdî. Beyrut: Dâre'l-Kutub el-ilmîye, 2010.
- , *Sohbet Meclisleri: el-Mecâlisü's-seniyye*. Çev. Alican Tatlı. İstanbul: Erkam Yayınları, 1996.

- Rifâî, Ken'ân. *Seyyid Ahmed er-Rifâî*. Ed. Mustafa Tahralı. İstanbul: Cenan Eğitim Kültür ve Sağlık Vakfı Yayınları, 2015.
- Samarraî, Yunus eş-Şeyh İbrahim. *Seyyid Ahmed Rifâî: Hayatı ve Eserleri*. Çev. Münir Atalar. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2013.
- Sarı, Mevlüd. *el-Mevârid*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1980.
- Sayyâdî, Ebü'l-Hüdâ Muhammed b. Hasen. *Kitābu Kılādeti'l-Cevāhir*. Beyrut: Matbaatü'l-Edebiyye, 1883.
- Sayyâdî, Muhammed Ebü'l-Hüdâ. *Ḳalā'idu'z-zeberced 'alā hikemi mevlâna eş-şerîf er-Rifâî Ahmed*. ed. Ahmed Remzi b. Hammûd. Lübnan: Dâru'l-Beyrûtî, 2008.
- Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî. *al-Luma'*. Ed. Abdulhalîm Mahmûd-Taha Abdülbâkî Surûr. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Hâdise, 1960.
- Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî. *İslâm Tasavvufu*. Çev. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer. *Gerçek Tasavvuf*. Çev. Dilâver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman. *İlk Zâhid ve Sûfîler*. Çev. Abdürrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2018.
- Tahralı, Mustafa. "Ahmed er-Rifâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, II, 1989, 127-130.
- , "Rifâiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, 2008, 99-103.
- , "Rifâiyye". *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015, 285-334.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001.
- Yalçınkaya, Arzu Eylül. "İlk Dönem Tasavvuf Klasiklerinde Zühd Kavramı Üzerine". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, 1 (2020): 1-18.